

Emanuele Gatti

Een definitie van de expat: hoogopgeleide migranten in Brussel

Vertaling : Els Van de Perre

Sociologen besteden steeds meer aandacht aan de relatie tussen steden en hun ontwikkeling, en de activiteiten en profielen van mensen die door de steden zelf worden aangetrokken. Brussel is een bijzonder levendig voorbeeld van die relatie omdat de stad in sterke mate beïnvloed is door het enorme percentage aan Europese migranten van hoog niveau – de expats genaamd – die er op tijdelijke of permanente basis leven. Het artikel probeert niet alleen te definiëren wat een expat is, het biedt ook een verkennende schets van hoe expats worden gepercipieerd en hoe zij zichzelf percipiëren. Het artikel analyseert eveneens hun gemeenschapsgevoel en toont aan dat spreken van een coherente ‘expat community’ – zoals de Brusselse instellingen vaak doen – niet zo juist is.

*Na een diploma in de Communicatie, gevolgd door werkervaring in het veld, behaalde **Emanuele Gatti** zijn Ph.D. aan het International University Institute for European Studies. In ‘Transborder Policies for Daily Life’ analyseert hij hoe de niet-familiale interpersoonlijke relaties van Europese hoogopgeleide migranten in Brussel hun mobiliteit en identiteit beïnvloeden. Gatti is geïnteresseerd in de menselijke dimensie van de globalisering, de intra-Europese mobiliteit en de Europese identiteit, en ook in studies over interpersoonlijke communicatie.*

Contact gegevens :

Emanuele Gatti, gatti.emanuele@libero.it

Michel Hubert (hoofdred.), 02/211 78 53 –
0485/41 67 64 – hubert@fusl.ac.be

Inleiding

Auteurs als Harvey (1990), Sassen (1996), Sennett (1998), Gasparini (1998) benadrukken vanuit verschillende standpunten hoe de economie en de beleidsvorming niet ongevoelig zijn voor de geografie. Integendeel, er bestaat een geografie van de macht en steden zijn hierin de knooppunten. Harvey bijvoorbeeld stelt dat steden een open competitie voeren om investeringen en mensen aan te trekken – niet alle soorten mensen natuurlijk, maar toeristen, investeerders en hooggeschoolde professionals. Recenter nog stelt Florida (2002) een relatie vast tussen economische ontwikkeling, creatieve arbeidskrachten en plaatsen, en bevestigt dat de meest creatieve arbeidskrachten zich lijken te concentreren in bepaalde steden, waar ze een actieve ontwikkelingscyclus in gang zetten die de levenskwaliteit en het algemene economische peil van die steden verbetert.

Met haar concentratie aan institutionele hoofdkantoren en alle aanverwante bedrijven en diensten is Brussel onmiskenbaar een symbolisch en materieel machtscentrum. Zo'n machtscentrum trekt mensen aan – vanuit de hele wereld, maar hoofdzakelijk vanuit de Europese landen – die er komen werken in die institutionele entiteiten (lokale, regionale en nationale vertegenwoordigingen, kamers van koophandel, ngo's, maar ook universiteiten en onderzoekscentra) of in private ondernemingen die gespecialiseerd zijn zowel in lobbyen en Europese projectfinanciering als in consultancy en communicatie, vertaling en rekrutering (Huysseune en Jans, 2008).

Door hun hoge mobiliteit is het niet makkelijk om het aantal hoogopgeleide migranten te bepalen. Het Verbindingsbureau Brussel-Europa geeft een ruwe schatting van 100.000 mensen (dit is ongeveer tien procent van de totale Brusselse bevolking), een enorm aantal mensen dus dat een grote impact heeft op het weefsel van de stad.

In Brussel verwijst men naar deze hoogopgeleide migranten gewoonlijk met de term 'expat community'. Nochtans is het niet zo duidelijk wat dit gemeenschapsgevoel precies voorstelt, het valt zelfs te betwijfelen of het bestaat. Het feit dat 'expatriates' zichzelf in zo'n community herkennen wordt vaak als vanzelfsprekend aanvaard. Het is echter best denkbaar dat men bij zo'n groot aantal mensen, die uit bijna alle landen ter wereld komen (hoewel hoofdzakelijk uit de EU, en meer algemeen uit de

westerse landen en Japan) heel verschillende reacties op de Brusselse omgeving vindt. Bovendien kan de manier waarop mensen omgaan met andere buitenlanders en met de plaatselijke bevolking (al dan niet van Belgische origine) erg verschillen.

Om te oordelen of men wel kan spreken van een 'gemeenschap van expatriates' leek het een logische stap te onderzoeken waaruit dit gemeenschapsgevoel bij expats bestaat. Gemeenschapsgevoel wordt hier dan gedefinieerd als het gevoel 'bij een groep of een gemeenschap te horen gebaseerd op de waarneming van gelijkenissen tussen leden en waarin wederzijdse relaties individuele noden kunnen lenigen'. (Maya-Jariego en Armitage, 2007: 744). Dit artikel presenteert een eerste verkennende poging om twee vragen te beantwoorden:

1. Wie hoort tot de 'expat community'?
2. Hoe dragende Brusselse belanghebbende partijen bij tot de creatie van dit gemeenschapsgevoel, en slagen ze hierin?

Met die vragen voor ogen heb ik in Brussel gedurende zes maanden dertig gestructureerde diepte-interviews gedaan met jonge expats (tussen de 23-35 jaar oud), die hier om professionele redenen zijn, uit 25 verschillende Europese¹ landen, en ook drie diepte-interviews met sleutelfiguren. Daarnaast heb ik een tekstuele analyse gemaakt van gedrukte tijdschriften, die zich speciaal richten op de expats (zie bijlage). De analyse van de standpunten van de geïnterviewde personen maakte het mogelijk om verder te kijken dan een theoretisch begrip van het fenomeen van de expat. Ze liet toe te definiëren wat een expat is en op empirische wijze te verduidelijken waaruit zijn gemeenschapsgevoel bestaat.

'Expats' definiëren

Laag- versus hoogopgeleide migranten

Een mogelijke manier om de eerste vraag te beantwoorden is de kenmerken van de expats te belichten door hen te onderscheiden van gewone migranten. Zoals vele Europese hoofdsteden is Brussel de bestemming voor heel wat immigratiestromen. Algemeen gesteld wordt die immigratie gekenmerkt door een lage kwalificatie en een lage socio-economische status, wat duidelijk contrasteert met de situatie van de expat. Als we kijken naar het profiel van de geïnterviewde personen, die een goed beeld bieden van de gemiddelde expat, dan ontdekken we dat ze – op twee uitzonderingen na – allen komen uit families met een goed sociaal en cultureel niveau, waar ten minste een van de ouders een universitair diploma heeft. Ze hebben allen minstens een bachelordiploma en de meerderheid heeft een of twee masterdiploma's. Ze spreken allemaal enkele of meerdere talen, en de meesten hadden andere ervaringen in het buitenland voor ze naar Brussel kwamen. Inderdaad, expats worden beschouwd als geschoolde mensen die niet naar Brussel komen omwille van basisnoden, maar eerder omwille van professionele redenen of omdat ze op zoek zijn naar een buitenlandse ervaring. Migrantengedragingen worden gezien als

¹ Voor deze studie was het verkieslijk de analyse te beperken tot de Europese landen, vanuit de hypothese dat mobiliteit op hoog niveau vanuit andere continenten wellicht een verschillend verloop kent en vanuit een andere motivatie gebeurt dan bij de Europese burgers.

mensen die verplicht zijn hun land te verlaten omwille van de ruwe levens- en werkomstandigheden in het thuisland.

'(Ik voel me) Meer een expat. Ik denk dat een immigrant eerder iemand is die niet echt de keuze heeft om terug te keren en ik weet dat ik de keuze wel heb.' (Geïnterviewde uit Polen)

'Ik beschouw mezelf niet als een migrant, nee. Ik ben hier omdat ik het leuk vind. Ik kwam niet naar hier omdat ik in mijn land geen werk vond, in mijn land zou ik het zelfs beter hebben dan hier, ik kwam naar hier om ervaring op te doen.' (Geïnterviewde uit de Tsjechische Republiek)

Expats lijken een soort 'positieve' immigratie te vertegenwoordigen (hoewel de ermee gepaard gaande veranderingen voor de Brusselse stedelijke omgeving soms als hinderlijk worden ervaren). Dit in tegenstelling tot de 'negatieve' traditionele immigratie, die soms het doelwit is van xenofobie, stereotiep wordt omschreven als mogelijk gewelddadig, geneigd tot misdaad en nauwelijks of helemaal niet geïntegreerd. Het is interessant om vast te stellen dat die differentiatie niet alleen wordt toegepast op de zichtbare migranten (zoals die uit Afrika of het Verre Oosten), maar ook op EU-migrant. Dit wordt duidelijk wanneer men gaat vergelijken hoe laagopgeleide en hoogopgeleide migranten uit Oost-Europa worden gepercipieerd: terwijl de eerste groep gezien wordt als gewelddadig en betrokken bij misdaad, wordt de tweede groep er hoogstens van beschuldigd eens lawaai te maken 's nachts.

Het is trouwens zo dat die verdeling ook een ruimtelijke connotatie heeft, wat bevestigt dat individuen zich niet zomaar positioneren in de stad, maar eerder hun eigen manier van gebiedsafbakening toevoegen aan de bestaande sociale constructie van de stedelijke ruimte (Cailliez, 2007): laagopgeleide migranten (vooral maar niet alleen zij uit Noord-Afrika) concentreren zich in bepaalde buurten. Vaak zullen expats die al langer in de stad wonen of vastgoedkantoren nieuwkomers aanraden die buurten te vermijden. (Het klassieke advies als men een appartement zoekt in Brussel is in de zin van: 'Daar niet, dat is in de Noord-Afrikaanse buurt!')

Bijgevolg lijken migranten en expats niet met elkaar in contact te komen omdat ze verschillende levens leiden, een verschillende band met het thuisland hebben en duidelijk een heel andere kijk op België en op hun toekomst daar vertonen. In de woorden van Ans Persoons²:

'Het enige verschil dat ik maak is tussen mensen die hier kwamen in de jaren zestig of zeventig van de vorige eeuw, vooral om het vuile werk te doen (...) en mensen die naar hier kwamen omdat ze een job hadden in de Europese instellingen (...). Ze hebben geen contact met elkaar (...). Het zijn twee groepen (...).'

Nochtans houdt de sterke differentiatie tussen de traditionele migranten en expats niet automatisch in dat deze laatste groep zich beter integreert in de Belgische maatschappij, integendeel zelfs. Het beeld van de plaatselijke bewoners is als volgt:

'Belgen lijken de hoogopgeleide migranten af te doen als afstandelijke en tijdelijke eurocraten en expats – die van de stad komen profiteren (...)

² Ans Persoons werkt voor het Verbindingsbureau Brussel-Europa en is een van de sleutelfiguren die ik heb geïnterviewd.

Recent zijn de negatieve gevoelens tegenover die Europese buitenlanders in de stad toegenomen.' (Favell, 2008:49)

Vele Brusselaars zien de expats als geprivilegieerde en goedbetaalde personen. Ze zijn geërgerd door de veranderingen in de stedelijke architectuur die nodig zijn om de fysieke ruimte te creëren om de EU-instellingen te huisvesten, en ze zijn bezorgd over de verhoging van de vastgoedprijzen als gevolg van de groeiende vraag van de expats (Bernard, 2008). Zeker voor wat hun sociale status betreft worden de expats vaak gezien als een aparte gemeenschap.

Dit gezegd zal een definitie van de expat ruimer moeten zijn dan de nationaliteit van een persoon of zijn mobiliteitsplannen, en zal ze ook rekening moeten houden met zijn sociale status, onderwijsniveau en beroep.

Tijdsbestek van het verblijf van een expat in Brussel

Als we een onderscheid maken tussen migranten en expats is een van de elementen waar we rekening mee moeten houden het tijdsbestek van hun verblijf in Brussel. Doorgaans blijven expats slechts een beperkte periode in Brussel. Dit wordt beaamd door de geïnterviewde personen, die hun verblijf in Brussel gewoonlijk zien als strikt tijdelijk (van enkele maanden tot ongeveer vier jaar). Slechts vier van hen zijn bereid om in Brussel te blijven wonen voor de rest van hun leven, en het is opvallend dat zij alle vier hun gezin of partner bij zich hebben in de hoofdstad:

'Je weet dat de mensen hier zijn voor een beperkte periode, ten minste toch de mensen die ik voor mijn beroep ontmoet. Ik weet dat ze hier zijn voor een korte periode, neem drie tot vier jaar, en meestal vertrekken ze dan. Soms zijn ze hier voor slechts een jaar, of voor een stage van zes maanden, en dan zijn ze weg. Het gevoel hier is dus dat alles slechts tijdelijk is, alles is in beweging.' (Geïnterviewde uit Malta)

Toch toont een nauwkeuriger analyse aan dat die parameter iets te vaag is om als element van differentiatie te dienen tussen de traditionele migranten en de expats. Ten eerste moet nog worden aangetoond dat traditionele migranten in Brussel blijven voor langere perioden: hoe veel van hen blijven feitelijk in de stad wonen en nemen deel aan de vreemde gemeenschap, en hoeveel verblijven hier even voor ze weer naar andere landen trekken of terug naar huis gaan? Ten tweede, hoewel de gemiddelde perceptie de idee bevestigt dat er een heel hoog verloop is onder expats, is het ook zo dat sommige expats uiteindelijk jarenlang in Brussel blijven, omwille van sentimentele of professionele redenen. Zoals wordt benadrukt door Ans Persoons zijn er professionals die naar Brussel komen met de idee om er een korte periode door te brengen, maar er hun hele leven blijven: 'Ze willen teruggaan naar hun land als ze met pensioen zijn, maar dan realiseren ze zich dat België hun land is.' Worden zij beschouwd (en beschouwen zij zichzelf) als expats of eerder als geïntegreerde EU-migrant? Volgens de geïnterviewde personen zien vele expats die op een permanente basis in Brussel zijn gebleven hun verblijf nog steeds als een tijdelijke ervaring, en sommigen dromen ervan terug te keren naar hun geboorteland na hun pensioen. Dit wordt duidelijk in het volgende citaat:

'Hoe lang blijf ik, bedoel je? Dat is een goede vraag. Dat is iets waar ik regelmatig over nadenk. Tot nu toe – want ik ga hier zeker niet voor de rest van mijn leven blijven – zie ik het verblijf als iets tijdelijk, het houdt verband zowel met mijn beroeps- als met mijn privéleven. Soms denk ik dat de tijd vooruitloopt ...'(Geïnterviewde uit Finland, 1, die op permanente basis werkt in de Commissie).

Om het tijdsbestek van expats en traditionele migranten te analyseren is verder onderzoek nodig. In elk geval wordt de beperkte tijdshorizon van expats in Brussel bevestigd door het feit dat sommige expats, die zichzelf zien als tijdelijke migranten, weigeren om de inspanning te leveren Frans of Nederlands te leren. Het is eigenlijk verrassend om vast te stellen dat vele mensen die zich inschrijven in een Franse taalschool op het leerniveau van beginners al drie of vier jaar in Brussel hebben doorgebracht. Het feit dat expats de talen van het land waar ze wonen niet spreken, belemmert hen natuurlijk om zich te integreren in de Belgische bevolking. Maar in tegenstelling tot de laaggeschoolde migranten lijkt niemand van hen te verwachten dat ze Frans of Nederlands leren. Dit wordt bevestigd door de analyse van de tijdschriften: met uitzondering van *Expats in Brussels* (dat zowel in het Engels als in het Frans is geschreven) en *Agenda* (dat ook enkele bijdragen heeft in het Nederlands) zijn alle publicaties in het Engels – wat in feite de taal is van de expat community. Sommige advertenties beklemtonen zelfs dat het personeel van de geadverteerde winkel of agentschap Engels spreekt. 'Als je al een vreemde taal kent, dan is België een excellente plek om je taalvaardigheden te onderhouden en te verbeteren', zo lezen we in *Newcomer* (herfst 2006:105), omdat er grote nationale gemeenschappen zijn en ook omdat 'Engelstalige boeken, video's, dvd's ruim verkrijgbaar zijn in bibliotheken en winkels in België' (*ivi*: 116). Met andere woorden, de mogelijkheid om in een nieuw land te gaan wonen zonder de taal te moeten leren wordt beschouwd als een stimulans om naar daar te gaan, zelfs als dit impliciet betekent dat expats die de plaatselijke taal niet spreken, hun interpersoonlijke relaties alleen zullen uitbouwen binnen de expat community.

Een van de belangrijkste gevolgen van een tijdelijk verblijf is de moeilijkheid – die zowel door Belgen als door expats wordt ervaren – om emotioneel te investeren in interpersoonlijke relaties met mensen die wellicht na een korte periode opnieuw weg zijn. Expats zijn echter allen in dezelfde situatie, ze ontmoeten elkaar doorgaans op het werk en vinden het gemakkelijker om contacten te hebben met andere expats. Integendeel, als een inspanning wordt vereist om die onzichtbare grenzen tussen Belgen en de expat community te overschrijden, bestaat er vaak weinig bereidheid om dit te doen:

'Het is vreemd maar ik heb geen Belgische vrienden en ik heb ook geen enkele buitenlandse vriend die Belgische vrienden heeft. De Belgen blijven bij elkaar, ze willen niet echt bevriend worden met de buitenlanders, omdat die hier slechts tijdelijk zijn.' (Geïnterviewde uit Slovenië)

'Mocht ik hier langere tijd wonen, dan zou ik wellicht meer proberen om te integreren, om meer tijd met Belgische mensen door te brengen. Maar nu is het een tijdelijk iets voor mij, en tja, ik ga hier niet lang blijven. Het is moeilijk om Belgen te leren kennen als je niet met hen samenwerkt, en ik denk dat Brussel tamelijk opgesplitst is.' (Geïnterviewde uit het Verenigd Koninkrijk).

Bijgevolg worden de expats zowel op het interpersoonlijke als socio-economische niveau gepercipieerd als een aparte gemeenschap.

Een profiel zoeken voor de expat

Over het algemeen lijken expats een speciale subgroep van immigranten te zijn, gekenmerkt door een hoge onderwijsgraad en een relatief hoge beroepsstatus, zoals opgesomd in het citaat hieronder:

'Hooggeschoold, tussen de 25 en 35 jaar oud, hier voor een beperkte periode, tamelijk extrovert. Hij (de expat) socialiseert graag, hij houdt ervan nieuwe dingen te ontdekken, is daarom niet altijd carrièregericht, ik denk niet dat alle mensen hier carrièregericht zijn, ik ken mensen die een bepaald doel voor ogen hebben en andere mensen die hier ervaring willen opdoen. De meesten zijn niet van plan hier te blijven, de meeste mensen willen hier voor een periode blijven en dan terugkeren naar huis. (...) En als je hier mensen ontmoet, dan dragen ze een pak, ze spreken die Eurotaal – als je die tegenwoordig niet kent, is het best moeilijk te begrijpen waarover men het heeft. Die vormt inderdaad een soort subcultuur.' (Geïnterviewde uit Zweden)

Op basis van de beschrijvingen van de geïnterviewde personen vertonen expats gewoonlijk de volgende kenmerken:

- gefocust op hun job
- in Brussel voor een korte periode
- hooggeschoold
- bewegen zich in een internationale gemeenschap en lijken erg sociaal
- hebben doorgaans minimale contacten met Belgen
- spreken vaak geen Frans
- werken doorgaans in EU-zaken of de aanverwante omgeving
- hebben hoge lonen
- zijn tamelijk jong.

Een aantal elementen uit die voorstelling van de expat zijn echter problematisch. Het feit bijvoorbeeld dat alle expats hoge lonen zouden hebben, is een vooroordeel dat te wijten is aan de misleidende gelijkschakeling van alle expats met de minderheid die werkt in de Europese instellingen. Een groot aantal expats is eigenlijk onderbetaald tewerkgesteld in ngo's en private consultancybedrijven. Bovendien bestaat een behoorlijk aantal expats uit onbetaalde stagiairs.

Een tweede punt van kritiek is dat de expats als jong worden beschouwd. Eigenlijk is een groot aantal van de professionals een stuk ouder en hebben ze hun leven en gezin in Brussel gevestigd.

Ten slotte, expats zonder meer gelijkgeschakelen met zij die werken in de EU-instellingen geeft een beperkte kijk op de realiteit van de expats: die groep bestaat evenzeer uit kunstenaars, wetenschappers, ingenieurs, et cetera en uit de families van velen die een stabiele werksituatie hebben. In die zin dragen de geanalyseerde tijdschriften bij tot dit onjuiste beeld omdat ze gewoonlijk het accent leggen op de Brussels-Europese identiteit en de rol van Brussel als hoofdstad van Europa. Anderzijds is het ook moeilijk om de rol van de EU-instellingen te onderschatten: ze trekken wel degelijk hoogopgeleide migranten aan en karakteriseren bijgevolg de Brusselsese expat community. Onder de geïnterviewde personen waren er slechts twee die niet werkten in de EU-omgeving of in aanverwante organisaties. De meerderheid studeerde economie, politieke wetenschappen of Europese zaken, en vonden in Brussel de mogelijkheid om binnen hun domein te werken. Bovendien verwezen ze allen over het algemeen naar de expat community als gebaseerd op de Europese instellingen.

Die gegevens lijken Florida's theorie (2002) te bevestigen over steden die macht aantrekken: Brussel is vooral (niet exclusief natuurlijk maar toch vooral) aantrekkelijk voor hen die geïnteresseerd zijn in EU-aangelegenheden en lobbyen, en de gemeenschap van expatriates telt een dominant aantal van dit soort mensen.³ Die beschouwing leidt tot de volgende conclusie: Brussel is voor expats misschien niet de meest geprefereerde werkplek, maar het is ook niet juist om te stellen dat ze om het even waar naartoe kunnen gaan. Uiteindelijk hebben ze toch voor Brussel gekozen, vaak omdat ze niet anders konden: Brussel is de enige plaats die de werkkanalen of ervaringen biedt waarnaar ze op zoek zijn.

Een vooroordeel over de expat

Brussel promoten voor expats

Om het beeld van de expat te beschrijven zoals dit aan nieuwkomers wordt gepresenteerd, zal ik nu de geanalyseerde publicaties bespreken. *Welcome to Brussels*, *Newcomer*, *Expats survival guide* en *Expats in Brussels* bieden gerichte informatie over alle onderwerpen die nieuwkomers nuttig kunnen vinden: accommodatie, onderwijs, gezondheid, transport, banken, cultuur, vrijetijdsbesteding, et cetera. *Newcomer* en *Expats in Brussels* zijn heel gedetailleerd: vooral de laatste is een driehonderd pagina's tellende gids met een indrukwekkende hoeveelheid informatie en bruikbare adressen. Dit materiaal is des te relevanter omdat nieuwkomers zichzelf moeten kunnen oriënteren in hun nieuwe stedelijke omgeving en ze gewoon worden (Caillez, 2007).

Expats vertegenwoordigen een grote bron van inkomsten voor Brussel. Publieke en private ondernemingen hebben er dus belang bij om te investeren in een promotie die een positief beeld geeft van de stad en expats helpt om er zich te vestigen.

³ Op dezelfde manier trekt Milaan mensen aan die geïnteresseerd zijn in mode, Barcelona in architectuur, et cetera. De aanwezigheid van expats in een stad kan ook op professioneel vlak heel heterogeen zijn: Dublin bijvoorbeeld met zijn talrijke Engelse scholen en zijn beleid om hoofdkantoren van bedrijven aan te trekken, is de tijdelijke verblijfplaats van duizenden jonge mensen vanuit de hele wereld en van verschillende oorsprong en achtergrond.

Hoewel de relatie tussen Brussel en de Europese Unie en haar instellingen op stedelijk niveau vaak controversieel is, is de marketing van Brussel strikt gelieerd aan haar rol als 'Hoofdstad van Europa', wat weerspiegeld wordt in een attractiviteitsbeleid zowel op het lokale als op het internationale niveau (Calay, 2007). De geweldige omvang van die aangeboden informatie kan als bewijs dienen dat voor vele organisaties het aantrekken van buitenlanders winstgevend is. Een gids zoals *Expats in Brussels* is zo volledig en precies dat andere gidsen moeilijk nog bijkomende informatie kunnen bieden. Als de enige bedoeling van al dit materiaal zou zijn om buitenlanders te informeren, dan zou *Expats in Brussels* een officiële gids kunnen zijn en gefinancierd worden door de publieke administratie. Het is echter de enige van de vermelde publicaties die voor een aanzienlijke prijs wordt verkocht. Als men deze publicatie vergelijkt met *Newcomer*, *Together Magazine* of de *Expatriate survival guide*, dan wordt de reden zowel voor het prijsverschil als voor de overvloed aan informatie duidelijk: zowat de helft van de pagina's van de publicatie is gevuld met reclame. Een kort overzicht van die advertenties geeft een beeld van hen die winst maken dankzij de expats: verhuysfirma's, vastgoedagentschappen, hotels, residenties, restaurants en voedingswinkels, wasdiensten, sport- en wellnessclubs, kinderopvang en scholen (alle internationaal), postgraduate opleidingen, taalscholen, banken en verzekeringsinstellingen, rekruteringsagentschappen en carriërdiensten, kerken, reisbureaus, luchtvaartmaatschappijen, autoverhuur en -verkoop, buitenlandse tijdschriften en kranten et cetera. Zoals Cailliez (2007) opmerkt, produceert het bestaan van verschillende belangen ook verschillende en niet altijd volledig corresponderende beschrijvingen van de stad.

Heel algemeen gesteld is de aanwezigheid van geschoolde buitenlanders van een midden- en hogere klasse in Brussel een zegen voor de stad. Ze creëert immers een welvarende cyclus: hoe meer mensen er naar Brussel komen en er goede ervaringen opdoen, hoe meer nieuwe mensen zij aantrekken door de stad informeel te promoten, door bijvoorbeeld thuisgebleven vrienden te overtuigen om ook te komen, door familieherenigingen (op die manier bevestigen ze het bestaan en het functioneren van de informele netwerken van migranten, zie Urry, 2002 en 2003; Cass en anderen, 2005). Bovendien hebben expats vaak familie die hen komt opzoeken, wat dan weer een continue toeristenstroom met zich meebrengt. Grote economische belangen houden verband met de expats, en het is vanzelfsprekend dat publieke en private organisaties hen proberen aan te trekken.

Daartoe lijkt een eenvoudige strategie herhaaldelijk te worden toegepast, een eenvoudige boodschap wordt expliciet of impliciet verspreid (op een narratief niveau⁴): 'België mag dan misschien niet de plaats zijn waar u wilt wonen, maar omdat u een belangrijke professional bent, zullen we elk ongemak compenseren door voor u te zorgen en u al het comfort te bieden dat u nodig hebt om u thuis te voelen in onze prestigieuze stad.' Eerst wordt er dus bruikbare informatie over Brussel en haar diensten aangeboden, vervolgens helpt een instelling zoals het Verbindingsbureau Brussel-Europa nieuwkomers om zich in de stad te vestigen en er zich te integreren. Ten derde biedt een volledig economisch systeem diensten aan die speciaal ont-

⁴ Ik gebruik hier de term 'narratief' om die verborgen argumenten aan te geven die in feitelijke verklaringen schuilen en die een innerlijke overtuiging weergeven. Ze zijn vaak het gevolg van persoonlijke waarden of van impliciete overtuigingen die als vanzelfsprekend worden beschouwd.

worpen zijn voor buitenlanders. Ten slotte is er de gemeenschap van hen die zich er al gevestigd hebben die een antwoord biedt op de sociale noden.

Als je door die publicaties gaat, is die aanpak makkelijk herkenbaar. Als bijna alle geïnterviewde personen de idee uitdrukken dat om welke reden ook Brussel een plaats is die ze niet echt verkiezen maar tegelijk wel de plek is waar ze moeten zijn, dan wordt de stad in de onderzochte documenten voorgesteld als een plek met plus- en minpunten, maar over het algemeen toch als een gezellige en stimulerende plaats. Het vaakst wordt Brussel voorgesteld als de hoofdstad van Europa en wordt daarbij verwezen naar het Verdrag van Nice uit 2001. Dit lezen we op de eerste bladzijden van *Brussels. Yours to discover*:

'Uw favoriete plek. Brussel, de hoofdstad van het koninkrijk België, is ook de hoofdstad van Europa (...). De kosmopolitische stad die houdt van lekker eten, leeft het leven zoals het komt en houdt er een heel eigen stijl op na: soms rebels en speels, soms bedachtzaam en beheerst, maar steeds zeer aangenaam. Ondanks zijn Europese dimensie en ondanks alle verschillende talen die er in elke straat worden gesproken, heeft Brussel nog steeds een erg 'dorpse' sfeer.' (*Brussels. Yours to Discover*: 3)

In de *Expat survival guide* klinkt het nog duidelijker:

'Het is er saai en vervelend, overbevolkt, altijd regenachtig en verscheurd door het taalconflict (...) Een greep uit de misvattingen over België (...), thuishaven voor de Europese Unie, de zelf uitgeroepen hoofdstad van Europa.' (*Expat survival guide*: 4)

De artikels uit *Newcomer* liggen in dezelfde lijn, hoewel de toon iets gematigder is:

'Welkom in België, land van de gastvrijheid. (...) Het land mag dan misschien niet zijn wat u verwachtte, het zal zeker uw hart winnen. België heeft al meer dan vijf eeuwen lang expats verwelkomd. De traditie van gastvrijheid en verdraagzaamheid gaat terug tot de middeleeuwen (...) Omdat men het belang erkent om buitenlands talent aan te trekken doet de Belgische regering inspanningen om expatriates te verwelkomen en aan hun noden tegemoet te komen. Een speciaal bureau (het Verbindingsbureau Brussel-Europa (...)) voorziet de expatriates met gratis adviesdiensten, in bijna alle domeinen (...). De diepgewortelde expat community van het land biedt een reusachtig netwerk van informatie en diensten aan nieuwkomers. (...) Het is niet alleen de business die het hier goed doet. Brussel scoort voortdurend hoog als het gaat om levenskwaliteit (...)' (*Newcomer*, herfst 2006:5)

Op het gebied van vrijetijdsbesteding wordt Brussel voorgesteld als een stimulerende stad, hoewel – zoals expats die er al jaren wonen, bevestigen – men het goed moet kennen om te weten wat er precies plaatsvindt:

'Zelfs bij ellendig weer kunt u de weekends aangenaam doorbrengen door de geweldige musea te bezoeken, eclectische interieurs te gaan bewonderen of het grillige Belgische design te ontdekken. Het enige probleem is dat Brussel zijn geheimen aarzelend prijsgeeft, en mond- aan-

mond is soms de enige manier om te ontdekken wat u moet gaan kijken.’ (*Newcomer*, herfst 2006:16)

Er wordt ook reclame gemaakt voor ontmoetingsplaatsen voor expats. Het *Together magazine* bijvoorbeeld biedt een overzicht genaamd ‘the places to be’. Naast de adressen en de korte beschrijvingen van de evenementen die daar plaatsvinden, staan foto’s van lachende, mooie mensen die er plezier maken. Er worden vele evenementen georganiseerd voor expats: ‘Ontmoet expats in de echte wereld op de Expatica Speed Date events ...’ (*Expats survival guide*: 59). Ook online dating sites worden gepromoot:

‘Expatica date! Waar expats klikken. De enige echte Europese online expat dating site. (...) U hebt de eerste stap gezet, ga uit en geniet.’ (*Expats survival guide*: 59)

Naast alle informatie over hoe men zich moet vestigen in Brussel en van de stad genieten worden ook bruikbare tips gegeven om opnieuw weg te trekken uit Brussel. Op die manier wordt de ‘natuurlijke’ verhuiscyclus van de expat gesloten en wordt het hoge verloop van de buitenlanders bevestigd: ‘Verkopen en opnieuw verhuizen. U kocht een huis in België, nu is de tijd daar om terug te verhuizen.’ (*Newcomer*, herfst 2006:41)

Een beeld vormen van de expat

De geciteerde documenten richten zich expliciet tot expats, zelfs al in hun betiteling: *Together magazine*. *Dedicated to Bruxpats&business people in Brussels*, *Expats survival guide*, *Expats in Brussels*. Volgens de *Oxford English Dictionary* is ‘expat’ een informeel synoniem voor ‘expatriate’ – een uitwijking, iemand die in het buitenland woont. Het feit dat de geanalyseerde publicaties het woord ‘expat’ gebruiken in plaats van ‘expatriate’, of zelf nog meer informele woorden zoals ‘Bruxpat’, toont een bepaalde familiariteit die zelf al in de richting gaat van de creatie van een ‘community spirit’, een identificatie en een gevoel erbij te horen. Het is alsof ze naar buitenlanders knipogen en zeggen: ‘Als je hier komt, zul je een van ons zijn, tot de club horen’. Zoals Zanfrini (2004) zegt, weerspiegelt de typologie die gebruikt wordt om migratiefenomenen te organiseren en administratief te definiëren de verwachtingen en de belangen van de doelmaatschappij. Dit betekent dat elke doelmaatschappij haar immigranten opdeelt en hen van een etiket voorziet, en zo met elke (kunstmatige) groep een precieze sociale afstand creëert. Door het woord ‘expats’ te gebruiken beklemtonen de onderzochte publicaties de scheiding tussen migranten en expatriates zelfs taalkundig en kennen zo een verschillende waarde toe aan elke groep.

Inderdaad, de artikels en advertenties richten zich op professionals met een hoge status en geven de boodschap: ‘we zorgen voor u en bieden u de hoogste dienstverlening’. Enkele uit de vele voorbeelden:

‘Marriott executive appartementen? Brussel Europees kwartier. Welkom in de meest verfijnde executive appartementen in Brussel! Als u langer moet blijven ... “Home, Away from Home”.’ (*Newcomer*, herfst 2006: 26)

'Expatplus. Een gezonde beslissing. Wij regelen uw gezondheidszorg, terwijl u zich vestigt in België. Expatplus is speciaal ontworpen voor expats zoals u.' (*Expat survival guide*: 29)

'Euromut gezondheidszorg. Leef, wij zorgen voor de rest. Het is belangrijk dat u voor uw gezondheidszorg het beste advies en dienstverlening krijgt (...). Euromut – de beste keuze voor de Expat.' (*Expat survival guide*: 47)

Advertenties en artikels benadrukken de professionele kant van hun lezers, of het feit dat ze veeleisende klanten zijn met speciale noden. Een Italiaanse bank gebruikt een solidariteitsretoriek om de eigen diensten aan te prijzen: 'Als expats, welke bank kan het beste zorgen voor onze financiële zaken? Wie verstaat een expat beter dan een andere expat?' (*Newcomer*, herfst 2006: 78)

Al die teksten berusten telkens op de idee dat er een welomschreven expat community bestaat waarin nieuwkomers zich meteen kunnen herkennen, alleen al

- omdat ze hun eigen gidsen hebben (degene die werden geanalyseerd) en eigen tijdschriften (zoals de *Together magazine* of het erg populaire *The Bulletin*);
- omdat ze aangesproken worden als 'expats', zoals blijkt uit de titels van die tijdschriften
- omdat ze kunnen beschikken over elke mogelijke dienstverlening – slechts beperkt door hun eigen koopkracht;
- omdat ze een gemeenschappelijke taal, het Engels, gebruiken;
- omdat ze fysieke en virtuele ontmoetingsplekken hebben waar ze makkelijk kunnen socialiseren met andere expats.

De analyse van de documenten toont aan dat er een aantal verhaallijnen spelen in de communicatie met expatriates:

- 'Het is een geweldige ervaring om andere landen te leren kennen.'
- 'Het is prettig om verschillende mensen te ontmoeten.'
- 'In Brussel ontmoet je makkelijk mensen.'
- 'Je bent een professional, je verdient veel, je hebt het recht dit voor te wenden.'
- 'Als expat betreed je een wereld vol mogelijkheden.'

Op die manier worden nieuwkomers in zekere zin onmiddellijk uitgenodigd om zichzelf in een sociale rol te definiëren: een erg dominant beeld van hoe de expat hoort te zijn wordt meteen gecommuniceerd.

De expat

- is kosmopolitisch, open voor diversiteit en multicultureel,
- is sociaal en vriendelijk,
- is carrièregericht of minstens toch gericht op zijn job,
- stelt hoge eisen voor toegewijde dienstverlening en Engelssprekend personeel,

- verdient veel geld,
- is bereid om 'tot de club' toe te treden.

Dit beeld is impliciet en wordt overgebracht door een erg specifiek gebruik van de taal, van een specifiek type advertentie en van bepaalde verhaallijnen.

Interessant is dat de geïnterviewde personen te kennen geven sterk aan dit beeld te houden, impliciet (verhaallijnen 4 en 5 hierboven) en vaak ook expliciet (verhaallijnen 1 en 3, maar ook 5 hierboven). Ze herhalen vaak in hun eigen woorden de herkende verhaallijnen en nemen ze over als hun eigen mening. Niettemin moet hier worden aan toegevoegd dat een minderheid van de geïnterviewde personen een kritische beschrijving gaf van het Brusselse expatmilieu, en suggereerde dat die gehechtheid aan het stereotiepe beeld van hoe een expat moet zijn en denken in feite een systeem van socialisering is, een manier om zich deel te voelen van de expat community.

Identificeren als expat

Hoewel het niet mogelijk is om het onderwerp hier verder uit te werken, hebben expats hun rituelen (zoals het 'happy hour' na het werk), hun taal (de zogenaamde Eurotaal of Euro-English, dat bekend staat als erg verschillend van het eigenlijke Engels), hun statussymbolen (maatpakken en kleding, badges van de Europese instellingen en verenigingen et cetera), hun ontmoetingsplaatsen (bepaalde pleinen, bars, maar ook conferenties, evenementen, et cetera), de aan hen gewijde tijdschriften en websites, et cetera. Sommige van die elementen helpen de nieuwkomers zich een idee te vormen van de identiteit van de expat, of hoe een expat zou moeten zijn. Ik wil nu nagaan of die elementen er effectief in slagen om een gemeenschapsgevoel te creëren door de verklaringen van de geïnterviewde personen te analyseren.

Ans Persoons geeft een enthousiaste beschrijving van de expat community:

'Ik denk dat het een echte realisatie is van de Europese Gemeenschap, omdat je mensen ziet samenleven, zich onder elkaar mengen en ervaringen delen (...), er zijn zoveel nationaliteiten die hier in Brussel samenleven – dat is waar het in Europa om gaat (B: 193-197).'

Sommige geïnterviewde personen delen haar mening:

'Het is hier een smeltkroes, alles komt samen, (...) het is hier net een mozaïek van culturen.' (Geïnterviewde uit Finland, 2)

Toch tonen sommigen ook een veelzijdiger en meer sceptische mening:

'Ken je de publicatie *The Bulletin*? (...) Als je die leest, dan zou je geloven dat er zoiets is als een internationale gemeenschap, ik denk echter dat er vele nationale gemeenschappen zijn. Ik weet dat ik een expatriate ben, maar dit soort gemeenschapsgevoel van "onder expats te zijn" heb ik niet. (...) Ik zou niet beweren dat alle expats een homogene groep vormen. Ik zou eerder zeggen dat er vele groepen zijn (...) Ik zie de expats als kleinere groepen, niet als een grote groep, maar ik merk ook dat er een zekere expatcultuur als zodanig bestaat, die verschilt van de cultuur die men thuis heeft. De Finnen hier zijn anders dan de Finnen thuis.' (Geïnterviewde uit Finland 2)

Volgens deze geïnterviewde persoon bestaan er vele groepen binnen de expat community, al is er ook een gemeenschappelijke culturele laag, of ten minste een gemeenschappelijke multiculturele voorbeschiktheid, die het mogelijk maakt dat expats elkaar opzoeken.

Andere geïnterviewde personen benadrukken liever hun individuele persoonlijkheid dan het gevoel tot de expat community te behoren:

'Ik zou mijn tijd doorbrengen met alle expats en me een van hen voelen omdat ze in dezelfde situatie zijn als ik? Ik weet het niet. Je kunt met iemand een gesprek voeren over waarom je hier bent, hetzelfde gesprek op elk feestje. Als dit de empathie is die ik zou moeten voelen, is het een beetje saai (...) omdat iedereen hetzelfde verhaal vertelt. Ik verkies om te gaan met mensen die niet in dezelfde situatie zijn als ik, of mensen van hier (Belgen) te ontmoeten, of van waar dan ook, maar mensen die niet hetzelfde doen als ik.' (Geïnterviewde uit Spanje)

'Dat is waarom ik niet naar feestjes van stagiairs ga, of naar assistentenfeestjes of andere: je krijgt er altijd dezelfde stereotiepe vragen: van waar ben je, wat doe je hier, wie ken je in de Commissie? Misschien is een van de laatste vragen: hoe heet je, of zoiets, en dan de laatste vraag, weet je, de sociale vraag: hoe is het weer? Het is heel oppervlakkig en het is saai.' (Geïnterviewde uit Roemenië)

Anderen weigeren gewoon om zich met de expat community te identificeren:

'Ik heb niet echt de nood om andere expats te ontmoeten, ik zie hen al op het werk, sommigen zijn vrienden geworden, maar ik zoek hun gezelschap niet bepaald op. Ik ontmoet mensen, Belgen en anderen, dat is het, ik heb niet de speciale behoefte om naar de Place Lux te gaan (een van de plaatsen waar expats gewoonlijk elkaar ontmoeten voor de "after hour") of wat dan ook.' (Geïnterviewde uit Finland, 1)

Hoe expats zichzelf zien, kan erg verschillen en er zijn ook mensen die zich al niet makkelijk voelen bij de term 'expatriate' zelf. Claire-Lise Dautry⁵ toont ostentatief een Europese identiteit en houdt vol dat je in Europa niet kunt spreken over 'expatriates' omdat de afstanden tussen de landen te klein zijn en de culturele verschillen niet echt uitgesproken:

'Ik woon in het buitenland, maar ik voel me geen expatriate of uitwijking (...). Als je uit Frankrijk komt, voel je je geen inwijking in België: dit is Europa. Ik heb net vijf jaar doorgebracht in China en daar is er wel een expat community (...) Ik voel me noch een expatriate noch een immigrant, ik voel me een Europeaan, een Zuid-Franse die door haar hoofdkwartier gedetacheerd werd naar een stad die op een uurtje weg ligt van Parijs. Ik ben een gedetacheerde professional. In "expatriation" zit het woordje "ex" en ik voel me helemaal geen "ex".'

Die getuigenissen – slechts een kleine selectie uit de vele voorbeelden – tonen aan dat spreken over een expat community een tamelijk arbitraire keuze is omdat het gemeenschapsgevoel vrij zwak is en niet algemeen wordt gedeeld. Bovendien lijkt het meer gebaseerd te zijn op het feit dat men zich bevindt in een soort tijdelijke of veranderlijke toestand, dan op een gevoel van lidmaatschap.

⁵ Claire-Lise Dautry is de directeur van de Franse school Alliance Française Bruxelles en is een van de sleutelfiguren uit de interviews.

Besluit

De vraag die geopperd werd door Claire-Lise Dautry werd niet helemaal opgelost. Ik heb aangetoond dat de Brusselse belanghebbende partijen een retoriek produceren over expats, die door sommige van de geïnterviewde personen passief wordt aanvaard terwijl andere zich niet identificeren met zo'n kunstmatig model. Bijkomend onderzoek is nog nodig om de kwestie van de zelfperceptie van de expat verder uit te diepen, vooral van hen die reeds vele jaren in Brussel gevestigd zijn en die, hoewel technisch gezien expatriates zijn, zichzelf niet als expats definiëren. Niettemin is het nu toch mogelijk om een eerste antwoord te formuleren op de onderzoeksvragen.

Vraag 1: Wie hoort tot de expat community?

De expat community bestaat uit hoogopgeleide, hooggeschoolde migranten van een midden of goed sociaal niveau, met een professionele oriëntatie. Ze worden beschouwd als gemiddeld tamelijk jong en blijven doorgaans een beperkte periode in Brussel, hoewel een minderheid van hen, normaal gezien de iets oudere, beslist hebben om zich op permanente basis in de stad te vestigen. Ze bekleden belangrijke functies en hebben hoge lonen. Die perceptie is echter een gevolg van de onjuiste correlatie tussen de werknemers van de EU-instellingen en expats.

Vraag 2: Hoe dragen de Brusselse belanghebbende partijen bij tot de creatie van dit gemeenschapsgevoel, en slagen ze hierin?

De belanghebbende partijen in Brussel gebruiken een op expats gerichte communicatie, die gebaseerd is op een aantal veronderstellingen over de identiteit van een expat, over de functies die hij bekleedt en over zijn noden. Toch lijkt de poging om alle expatriates in één gemeenschap te sluiten eerder kunstmatig en biedt ze slechts een oppervlakkig beeld van een meer complexe identiteit in de realiteit. Zelfs als expats een groep vormen, dan is de aard van die groepsvorming niet homogeen. Bovendien is het gevoel lid te zijn van de gemeenschap vaak twijfelachtig, want sommige expats hanteren strikt persoonlijke criteria om hun gezelschap te kiezen.

Bijlage

Publicaties die voorzien in de noden van 'expatriates' zijn wijdverspreid in Brussel. Sommige worden rechtstreeks geproduceerd door openbare financiële instellingen (zoals het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest of door de Brussels International-Tourism & Congress) of door private organisaties. De meerderheid ervan zijn gidsen met bruikbare informatie voor buitenlanders die naar Brussel willen verhuizen of al in de stad leven.

De documenten die werden onderzocht zijn:

Mini-Bru. Statistical survey of the Brussels-Capital Region, gepubliceerd door het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (gratis);

Welcome to Brussels, gepubliceerd door het Verbindingsbureau Brussel-Europa (gratis);

Brussels. Yours to discover, één van de vele thematische gidsen die worden gepubliceerd door Brussels International-Tourism & Congress, het Office de Promotion du Tourisme Wallonie-Bruxelles en het Tourist Office of Flanders (gratis);

Agenda/Cinema. Out and about in Brussels, een wekelijks magazine met informatie over evenementen en filmprogrammering in de hoofdstad, geschreven in drie talen (Nederlands, Frans en Engels). Omdat het wordt gesteund door de Vlaamse regering en de Vlaamse Gemeenschap, is dit het enige document dat zich niet exclusief richt op de expatriates;

Newcomer. An introduction to life in Belgium, een gids in de vorm van een magazine die elke zes maanden wordt herwerkt en wordt verkocht voor 3 euro als supplement bij het aan de expats gewijde magazine *The Bulletin* (de afleveringen hier onderzocht zijn herfst 2006 en lente 2007);

Together magazine. Dedicated to Bruxpats&business people in Brussels, een privé gefinancierd magazine, voor het eerst gepubliceerd in 2007 (gratis);

Expatriate survival guide. Your essential guide to living in Belgium, gepubliceerd door Expatica, een organisatie die informatie en communicatiediensten verschaft aan expats in verschillende Europese steden, zoals de bekende website (www.expatica.com) die een elektronische huurhuiszoekmachine en een ontmoetingsplatform biedt (gratis);

Expats in Brussels. The practical guide to settling and living in Brussels, een tweetaalige (Engels en Frans) jaarlijkse gids (kent al zijn achtste editie); gedrukt in boekformaat. Wellicht de meest volledige gids voor expats. (15 euro).

Bibliografie

- N. BERNARD, "De impact van de Europese Unie op het vastgoed in Brussel: tussen cliché en onderschatting", *Brussels Studies*, nr. 21, 8 september 2008, www.brusselsstudies.be
- CAILLIEZ, J. (2009), "De l'espace des flux à l'espace des lieux: pour une transmission de savoir-faire spatiaux", in Burnay N. & Klein A. (eds.), *Figures contemporaines de la transmission*, Namur, Presses universitaires de Namur, collection Transhumances, 9, 43-57.
- CALAY, V. (2007), "D'une «politique nationale de prestige» à un «marketing urbain». Les formes d'attractivité dans les politiques de valorisation des trios «Capitales de l'Europe»", *Téoros* 2: 19-26.
- CASS, N. et al. (2005), "Social exclusion, mobility and access", *The sociological review*, 53: 3, 539-555.
- FAVELL, A. (2008), *Eurostars and Eurocities. Free movement and mobility in an integrating Europe*, Malden, Blackwell Publishing.
- FLORIDA, R. (2002), *The Rise of the Creative Class*, New York, Basic Books.
- GASPARINI, A. (1998), "Transnational systems of towns", in Gasparini, A. (ed.), *Nation, Ethnicity, Minority and Border. Contributions to an International Sociology*, Gorizia, Istituto di Sociologia Internazionale di Gorizia.
- HARVEY, D. (1990), *The condition of postmodernity*, Basil Blackwell.
- HUYSEUNE, M. et JANS, T., «De impact van internationale instellingen in Brussel: een benadering vanuit een multicriteria-analyse», *Brussels Studies*, nr. 16, 25 februari 2008, www.brusselsstudies.be
- MAYA-JARIEGO, I.; Armitage, N. (2007), "Multiple Senses of Community in Migration and Commuting. The Interplay between Time, Space and Relations", *International Sociology*, vol. 22, nr. 6, 743-766.
- O'REILLY, K. (2007), "Intra-European Migration and the Mobile-Enclosure Dialectic", *Sociology*, vol. 41, nr. 2, 277-293.
- SASSEN, S. (1996), *Losing control?*, Irvington, Columbia University Press.
- SENNETT, R. (1998), *The Corrosion of Character*, New York-London, W.W. Norton & Co.
- URRY, J. (2002), "Mobility and proximity", *Sociology*, vol. 36, nr. 2, 255-274.
- (2003), "Social networks, travel and talk", *British Journal of Sociology*, vol. 54, nr. 2, 155-175.
- VAN PARIJS, P. (2007), "Brussels Capital of Europe: the new linguistic challenges", *The e-journal of academic research on Brussels*, nr. 6, www.brusselsstudies.be.
- ZANFRINI, L. (2004), *Sociologia delle migrazioni*, Roma-Bari, Laterza.